

Haxhi ADEMI

SHPËRNGULJA E SHQIPTARËVE NGA KOSOVA GJATË VITEVE 1918-1941 DHE KONTRIBUTI I TYRE NË ÇËSHTJEN SHQIPTARE

Abstrakt:

Studimi trajton temën e shpërnguljes së shqiptarëve nga Kosova gjatë viteve 1918–1941 dhe kontributin e tyre në çështjen shqiptare, duke analizuar politikat shtetërore të Mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene ndaj popullsisë shqiptare pas Luftës së Parë Botërore. Bazuar në burime historike të periudhës, argumentojmë se synimet hegjemoniste serbe, të orientuara drejt zgjerimit territorial në jug, nuk u realizuan plotësisht para Luftës së Parë Botërore. Pas përfundimit të saj, Kosova dhe trevat e tjera shqiptare veriore e verilindore mbetën nën kontrollin e Beogradit. Kjo solli rifillimin e represionit sistematik dhe të një politike antishqiptare, e cila synonte ndryshimin e strukturës etnike të Kosovës përmes zvogëlimit të numrit të shqiptarëve dhe shtimit të elementit kolon serb e malazez. Në këtë kuadër, shpërnguljet e detyruara të shqiptarëve drejt Turqisë dhe Shqipërisë ishin pjesë e një strategjie shtetërore të mirëfilltë, të shoqëruar me reforma agrare, kolonizim dhe dhunë të organizuar. Studimi, duke u mbështetur në burime historike të periudhës, ndriçon edhe aktivitetin politik, shoqëror dhe kulturor të shqiptarëve të shpërngulur, të cilët nuk u shkëputën nga ideali kombëtar. Një shembull i rëndësishëm është themelimi, më 1 janar 1918, në Stamboll, i “Shoqërisë Ndihmëtare të Kolonisë Shqiptare në Turqi”, e cila synonte forcimin e lidhjeve midis shqiptarëve në mërgim dhe ofrimin e ndihmës për bashkëkombësit e prekur nga shpërnguljet. Në përfundim, shpërnguljet e shqiptarëve gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave botërore nuk përbëjnë vetëm një proces demografik të imponuar nga politika shtetërore jugosllave, por edhe dëshmi të rezistencës dhe angazhimit të shqiptarëve për ruajtjen e identitetit kombëtar dhe për kontributin e tyre në çështjen shqiptare në hapësirën më të gjerë ballkanike.

Fjalë kyçe: Shpërngulja, kolonizimi, reformat agrare, identiteti kombëtar, diaspora shqiptare.

Shpërngulja e shqiptarëve nga Kosova gjatë viteve 1918-1941

Pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore, Kosova dhe trevat e tjera shqiptare veriore e verilindore mbetën nën sundimin e Mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene (SKS).¹ Kjo mbretëri, e formuar në dhjetor të vitit 1918² dhe që nga viti 1929 e njohur si Mbretëria e Jugosllavisë,³ zbatoi një politikë të qëllimshme shtypjeje dhe dhune ndaj popullsisë shqiptare, duke krijuar një klimë frike dhe pasigurie që e shtynte atë drejt shpërnguljes. Krijimi i kësaj mbretërie pati pasoja të mëdha për çështjen shqiptare, sepse Kosova dhe trevat e tjera shqiptare në Maqedoni e Mal të Zi, të shkëputura nga Shqipëria në vitin 1913, më 1918 u përfshinë me dhunë brenda kufijve të saj.⁴ Ky realitet politik solli rikthimin e represionit dhe të një politike të

¹ *Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë* (më tej: *AQSH*), Fondi (më tej: F.) Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës (KMKK), Dosja (më tej: D.) 28/3, Nr.161, II/1991, Vitit (më tej: V.) 1921, fl.1. Mbi krimet serbe në tokat shqiptare, 12 shkurt 1921; Lush Culaj, *Çështja shqiptare në Konferencën e Parisit 1919-1920*, Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2010, f. 37.

² Më 1 dhjetor 1918, në pallatin mbretëror në Beograd, princi trashëgimtar Aleksandër shpalli solemnisht krijimin e një shteti të ri, të quajtur Mbretëria Serbo-Kroato-Slllovene. Ky akt u paraqit si rezultat i përpjekjeve të elitave politike serbe, kroate dhe slllovene për të ndërtuar një mbretëri të përbashkët, e cila do të bashkonte popujt e tre etnive kryesore të jugut të gadishullit. Shpallja e bashkimit nuk ishte thjesht një akt ceremonial, por përbënte një moment të rëndësishëm politik e juridik, pasi synonte të legjitimonte aneksimet e mëparshme dhe të krijonte një kornizë të re shtetërore mbi territoret që deri atëherë kishin qenë nën sundime të ndryshme, si Perandoria Osmane dhe Monarkia Austro-Hungareze. Në këtë mënyrë, Mbretëria e re u formësua si një projekt politik i udhëhequr nga Serbia, e cila shfrytëzoi rrethanat e pas Luftës së Parë Botërore për të zgjeruar kufijtë dhe për të paraqitur veten si faktor dominues në krijimin e shtetit të ri. Georges Castellan, *Historia e Ballkanit*, Prishtinë: NGBGSH "Gutenberg", 1997, f. 442.

³ Noel Malcom, *Kosova një histori e shkurtër*, Prishtinë: "Koha", 2011, f. 342.

⁴ Kosova dhe trevat e tjera shqiptare në Maqedoni e në Mal të Zi, të përfshira në Mbretërinë SKS më 1918, në fakt ishin të aneksuara që nga pushtimet serbe të viteve 1912-1913. Megjithatë, ky aneksim nuk kishte bazë ligjore për dy arsye kryesore: së pari, nuk u mbajt asnjë kuvend i madh kombëtar serb, siç e kërkonte Kushtetuta e vitit 1903, ku do të duhej të diskutohet dhe të ratifikohet zgjerimi territorial i Serbisë; së dyti, kalimi i territoreve të pushtuara në luftë nga një shtet te tjetri mund të konsiderohet i vlefshëm vetëm nëpërmjet një traktati të posaçëm pasluftës, të nënshkruar nga palët ndërluftuese. Traktati i Londrës i vitit 1913, ndonëse u lidh ndërmjet fuqive ballkanike dhe Perandorisë Osmane, nuk u ratifikua kurrë nga Serbia dhe për këtë arsye nuk prodhonte efekt juridik mbi territoret e saj të reja. Po kështu, as traktatet e mëvonshme - ai i Bukureshtit (1913), i Stambollit (1914), i Sevrës (1920) dhe i Ankarasë (1925) - nuk kishin vlerë ligjore, sepse ose nuk u ratifikuan ose nuk përcaktonin në

strukturuar antishqiptare, e cila ishte ndërprerë përkohësisht gjatë periudhës së Luftës së Parë Botërore, pasi që, ushtria serbe ishte larguar nga Kosova në kohën e luftës.⁵ Me përfundimin e luftës u vendos administrata serbe, në trevat shqiptare dhe ato u ndan sipas një strukture të re territoriale dhe administrative, e cila synonte dobësimin e elementit shqiptar dhe forcimin e pushtetit të Beogradit. Autoritetet ushtarake kontrollonin pushtetin ushtarak dhe civil. Sipas Dekretligjit të 19 gushtit 1919, Kosova dhe trevat e tjera shqiptare i përkisnin Zonës së Tretë Ushtarake me qendër në Shkup. Më pas, u organizuan qarqet dhe rrethet, ndërsa komunat rregulloheshin me Ligjin e vitit 1920. Kosova u nda fillimisht në tri qarqe - Prishtinë, Zveçan dhe Prizren - të cilat më pas u zgjeruan në pesë qarqe: Zveçan, Kosova, Metohi (Dukagjin), Prizren dhe Shkup. Kjo strukturë shërbente për konsolidimin e kontrollit serb dhe administrimin e popullsisë shqiptare.⁶

Thelbi i kësaj politike ishte integrimi i plotë i territoreve të banuara me shqiptarë në kuadër të shtetit jugosllav, një objektiv që synohej të arrihej nëpërmjet transformimit të strukturës etnike të Kosovës përmes reduktimit të shqiptarëve dhe rritjes së pranisë demografike sllave.⁷

Hapat e parë në këtë drejtim u manifestuan përmes aksioneve të dhunshme të çarmatimit, të cilat shërbenin jo vetëm si instrumente kontrolli, por edhe si mekanizma represiv për t'i detyruar shqiptarët drejt shpërnguljes.⁸ Këto aksione, të përsëritura pothuajse çdo vit pas vitit 1918, shoqëroheshin me dhunë masive, vrasje, shkatërrime vendbanimesh dhe djegie shtëpish. Një nga aksionet më të përgjakshme ishte ai i dimrit i viteve 1920-1921, i nisur në rajonin e Llapit e të Gallapit dhe i zgjeruar më pas në vise të tjera të Kosovës. Sipas të dhënave të dokumentuara nga Komiteti "Mbrotjtja Kombëtare e Kosovës" dhe të paraqitura në Lidhjen e Kombeve në Gjenevë, vetëm gjatë periudhës 1918-1921 autoritetet jugosllave kryen në Kosovë mizori të tilla:

mënyrë eksplicite territoret e pushtuara gjatë viteve 1912-1913. Malcolm, *Kosova*, 342-343.

⁵ Bogumil Hrabak, "Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države s arbanaškom većinom stanovništva u jesen 1918. godine i držanje arbanasa prema uspostavljenjnoj vlasti", *Gjurmime Albanologjike*, nr. 1 (1969): f. 255-257.

⁶ Skender Lutfiu, *Çështja e shqiptarëve në Jugosllavi në sfondin e marrëdhënieve ndërmjet Shqipërisë dhe Jugosllavisë, 1918-1939*. Prishtinë: Instituti i Historisë, 2021, f. 55.

⁷ Armend Mehmeti, "Midis dëbimit dhe asimilimit: Përpyjekjet për shpërnguljen e shqiptarëve nga Kosova. Konventa turko-jugosllave e vitit 1938," *Studime Historike*, nr. 1, Instituti i Historisë - Qendra e Studimeve Albanologjike, Tiranë, 2023, f. 101.

⁸ *Arkivi i Ministrisë për Evropën dhe Punët e Jashtme* (më tej: AMEPJ), Dosja (më tej: D.) 530/2.B VII -2- dhe, Viti (më tej: V.) 1960, fl.8-10. Relacion: Gjendja dhe probleme të popullsisë shqiptare në Jugosllavi.

12.346 të vrarë, 23.060 të burgosur, 1.635 të rrahur, 6.025 shtëpi të djegura dhe 10.515 të plaçkitura.⁹ Paralelisht me dhunën e organizuar, në vitin 1919 filloi procesi i kolonizimit sistematik të Kosovës me popullsi serbe dhe malazeze. Ky proces u mbështet mbi disa vendime juridike, si : Rregullorja për zbatimin e reformës agrare (27 shkurt 1919)¹⁰ dhe Rregullorja për kolonizimin e viseve jugore (24 shtator 1920), të cilat më vonë morën statusin e ligjit.¹¹ Këto dispozita kishin për qëllim sigurimin e tokës për kolonët sllavë përmes konfiskimit të pronave shqiptare.¹² Procesi i shpërnguljes mori përmasa të mëdha gjatë marrëveshjeve ndërmjet qeverisë jugosllave dhe asaj turke në vitet 1920-1930, që ishte vazhdimësi e procesit të shpërnguljes masive të shqiptarëve, si në dhjetor dhe janar të viteve 1877-1878. Nga sanxhaku i Vilajetit të Kosovës janë shpërngulur rreth 160 mijë banorë shqiptarë,¹³ për të vazhduar më pas gjatë viteve 1912-1914, sipas burimeve të kohës, përfshinte afërsisht 284.561 persona.¹⁴ Por sipas burimeve të tjera thuhet se, gjatë periudhës 1912-1914, rreth 239,807 myslimanë shqiptarë u shpërngulën nga viset e Maqedonisë dhe viset e tjera shqiptare përmes Selanikut drejt Turqisë, përfshirë rreth 40,000 nga Kavalla.¹⁵ Pjesa më e madhe e tyre gjeti strehim në Turqi,¹⁶ e cila në atë periudhë mbeti vendi i vetëm ku shqiptarët, si myslimanë

⁹ Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë, Fondi (më tej: F.) Komiteti i Kosovës, Viti (më tej: V.) 1922, Dosja (më tej: D).

¹⁰ Hakif Bajrami, *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb (1844-1995)*, Prishtinë: QIK, 1995, f. 96; Paskal Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927*, Tiranë: Shtëpia Botuese "Enciklopedike", 1992, f. 133; Mehmeti, "Midis dëbimit dhe asimilimit...", f. 101.

¹¹ Sabri Rexha, *Raportet shqiptaro-serbe në Kosovë*, Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2011, 166

¹² *Arkivi i Insitutit të Historisë Tiranë* (më tej: *AIHT*), (*Fondi më tej:F*), F.A-V, (Dosja më tej: D), 15, fl.16. Koleksioni- Spasoje Gjakoviq, "Konflikti në Kosovë- Reforma agrare", Beograd, 1984.

¹³ Sabit Uka, *Shpërngulja e shqiptarëve nga Serbia Jugore, më 1877-1878 dhe vendosja e tyre në Rrafshin e Kosovës* Prishtinë: Zëri, 1991, f. 109. Gazmend S. Rizaj, *Shqipëria e sipërme 1800-1913*, Instituti Albanologjik, Prishtinë: 2011, 124-130.

¹⁴ *AIHT*, A-IV-449, Dokumenti o spolnoj..., Libri VII, Vëll.I (1-14 janar-30 prill 1914), Beograd 1980, DOK. Nr474, Raport i konsullatës së përgjithshme të Serbisë në Selanik për MPJ, Selanik 4.4.1914, f. 616.

¹⁵ *Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knjiga 7, sveska 1, Odeljenje istorijskih nauka, Beograd, 1980, dok. 474, Konsullata e Përgjithshme e Serbisë në Selanik, Drejtuar MPJ-së Beograd, Sekrete nr. 53, 22.III/4.IV.1914, 616-618.

¹⁶ Në këtë periudhë, shqiptarët e shpërngulur u vendosën kryesisht në zona të Anadollit, si në Konia, Ereğli, Karağaç, Illgën, Akshehir, Saidli, Karaman etj. Në disa raste ata u vendosën në fshatra të boshatisura, por me një politikë të qartë të ndarjes nga njëri-tjetri, për të shmangur konsolidimin e komuniteteve shqiptare, siç dëshmohej edhe në një telegram të Talat Pashës më 1 tetor 1915, i cili urdhëronte shpërndarjen e shqiptarëve ndërmjet popullsisë turke. BOA, Dh. SFR.54-A/357, *Iskan-I Asair ve Muhacirin Muduriyeti'nden Ankara Vilayeti'ne cekilen*

ashtu edhe të krishterë, mund të vendoseshin. Lufta e Parë Botërore solli një ulje të përkohshme të presionit të ushtruar nga shtetet fqinje për shpërnguljen e shqiptarëve, por përfshirja e Shqipërisë në zonën e pushtuar nga ushtritë ndërluftuese e bëri situatën edhe më të ndërlikuar.¹⁷

Konfiskimi i tokave, pamundësia e mbijetesës ekonomike në një periudhë kohore ku bujqësia përbënte bazën kryesore të ekonomisë dhe represioni i vazhdueshëm ndaj popullsisë civile e lëvizjes kaçake, çuan në shpërnguljen e një pjese të konsiderueshme të shqiptarëve drejt Turqisë dhe Shqipërisë. Gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave botërore, Beogradi zbatoi reformën agrare me synimin e qartë për të shpronësuar shqiptarët, duke i detyruar ata të shpërnguleshin dhe më pas duke i zëvendësuar me kolonë sllavë në pronat e tyre.¹⁸ Reforma agrare dhe kolonizimi funksionuan paralelisht si mjete të një politike të menduar mirë, e cila kishte për objektiv ndryshimin e përbërjes etnike të Kosovës në dëm të shqiptarëve, të cilët përbënin shumicën dërrmuese të popullsisë. Një tjetër arsye e kolonizimit ishte ndalja e emigrimit të serbëve dhe malazezëve drejt Amerikës, duke u ofruar atyre toka të konfiskuara nga shqiptarët.¹⁹ Zbatimi i kësaj politike zhvillohet në tri faza kryesore: 1912-1920, 1920-1934 dhe 1934-1941. Në secilën prej këtyre periudhave, Beogradi e intensifikoi fushatën e vet përmes reformës agrare dhe kolonizimit, duke synuar ndryshimin rrënjësor të strukturës etnike në trevat shqiptare në favor të elementit sllav.²⁰

Kështu deri më 1 janar 1928, qeveritë në Beograd kishin shpërndarë rreth 225.397 hektarë tokë për kolonët dhe për krijimin e vendbanimeve të tyre. Burime të ndryshme dokumentojnë se deri në atë vit në Kosovë ishin themeluar disa koloni të reja sllave, ndërkohë që për realizimin e këtij

17 Eylul 1331 (1 Ekim 1915) tarihli cevabi telgrafi.

17 Ilirjana Kaceli, "Kolonizimi i Shqiptarëve në Turqi dhe Marrëdhëniet me Perandorinë Osmane," *Studime Sociale*, revistë e Institutit Shqiptar të Sociologjisë (AIS) dhe Departamentit të Sociologjisë, Universiteti "Aleksandër Moisiu" Durrës, 2021, nr. 3 (15): f. 107-115.

18 *Arkivi i Instituti të Historisë në Prishtinë* (më tej: *AIHP*). Fondi (më tej: F.) 44, fl.28-29. Dokumente të ndryshme – Ali Hadri, Shtypja nacionale e shqiptarëve; Ramiz Abdyli, "Faktorët që ndikuan në ndryshimin e strukturës socialiste në fshatin e Kosovës (1918-1941)", *Kosova*, nr.15/1986, Prishtinë: Instituti i Historisë, f. 163; Më gjerësisht shih në: Milovan Obranova, *Reforma Agrare dhe Kolonizimi në Kosovë (1918-1941)*, Prishtinë: Instituti i Historisë, 2005; Marenglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese në Kosovë (1918-1941)*, Tiranë: Akademia e Shkencave të Republikës së Shqipërisë, 1992.

19 Malcom, *Kosova*, f. 358.

20 Jusuf Osmani, *Kolonizimi, Reforma Agrare dhe shpërngulja e shqiptarëve nga Kosova, (1918-1941)*, I. Prishtinë: pa botues, 2016, f. 58.

objektivi u shfrytëzuan toka shtetërore, toka të fshatarëve shqiptarë, prona të braktisura, pasuritë e të arratisurve dhe çdo lloj prone tjetër e konfiskueshme.²¹ Me miratimin e ligjeve të viteve 1931²² dhe 1933,²³ Beogradi e intensifikoi reformën agrare duke e përdorur si mjet politik kundër shqiptarëve. Këto ligje jo vetëm që shpronësonin masivisht tokat shqiptare, por edhe favorizonin manastiret ortodokse serbe dhe kolonët sllavë.

Reforma synonte zhvendosjen e popullsisë shqiptare nga kufiri me Shqipërinë dhe zëvendësimin e saj me element sllav, duke i detyruar shqiptarët të shpërnguleshin, kryesisht drejt Turqisë. Statistikat dëshmojnë përmasat e këtij procesi: deri në prag të Luftës së Dytë Botërore u shpronësuan mbi 380 mijë hektarë tokë, prej të cilave rreth 280 mijë ha ishin vise shqiptare; vetëm në Kosovë mbi 192 mijë hektarë.²⁴ Në të njëjtën kohë, deri në vitin 1939 u vendosën mbi 11.700 familje kolonësh sllavë, të cilët morën afro 100 mijë hektarë tokë.²⁵ Në fund të viteve '30, qeveria jugosllave e shpalli haptazi se kolonizimi i Kosovës ishte çështje "interesi shtetëror dhe kombëtar", duke e paraqitur këtë politikë si të domosdoshme për përmbysjen e strukturës etnike në dëm të shqiptarëve. Sipas studimeve në viset jugore ishin ndërtuar 15.943 shtëpi për kolonët.²⁶

Shpërngulja masive e shqiptarëve nga trojet e tyre etnike përbënte një nga shtyllat kryesore të politikës shtetërore të Beogradit, e cila synonte ndryshimin e përbërjes etnike në Kosovë dhe në trevat e tjera të përfshira në kuadër të Mbretërisë së Jugosllavisë. Për realizimin e këtij objekti, autoritetet jugosllave shfrytëzuan një varg mjetesh, si legale ashtu edhe ilegale, duke e paraqitur shpërnguljen e shqiptarëve jo vetëm si çështje politike e nacionale, por edhe si problem social e ekonomik. Sipas argumentimit zyrtar, kolonizimi i një pjese të konsiderueshme të territorit me elementë sllavë do të siguronte konsolidimin e pushtetit shtetëror mbi rajonin.²⁷ Burime diplomatike jugosllave

²¹ *AIHP*, F. 44, fl.28-29. Dokumente të ndryshme -Ali Hadri, Shtypja nacionale e shqiptarëve.

²² *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, Vëll. III, Akademia e Studimeve Albanologjike-Instituti i Historisë, 2020, f. 558-559.

²³ *AIHT*, F.A-V, D.15, fl.2. Reforma Agrare.

²⁴ *AIHT*, F.A-V, D.15, fl.21. Reforma Agrare.

²⁵ Për më tepër për reformën agrare dhe kolonizimin shih në: *AIHT*, F.A-V, D.15, fl.21. Reforma Agrare; Osmani, *Kolonizimi, Reforma Agrare*, I, f. 99-100; *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, Vëll. III, 2020. 565.

²⁶ Ali Hadri, *Lëvizja*, f. 22-23. Haxhi Ademi, *Kosova gjatë Luftës së Dytë Botërore 1941-1945*, Prishtinë: Instituti i Historisë, 2021, f. 30.

²⁷ *AMEPJ*, D.530/2, (B VII -2), V.1960, fl.16. Relacion: Emigrimi i shqiptarëve jashtë dhe brenda Jugosllavisë, Tiranë, 1962; *AIHP*, F.44, D. Koleksioni Ali Hadri, fl.29. Shtypja nacio-

raportojnë se, në korrik të vitit 1925, rreth 750 familje shqiptare myslimane nga Kosova, Maqedonia dhe Sanxhaku gjendeshin në Selanik në pritje të shpërnguljes drejt Turqisë. Për të nxitur largimin, pushteti jugosllav vendosi një sërë lehtësirash, si lëshimi i pasaportave për emigracion, përjashtimi nga shërbimi ushtarak dhe lirimi nga disa detyrime financiare e administrative, ndërkohë që ndërmerre edhe masa penguese për të pamundësuar kthimin, përmes refuzimit të vizave dhe pengesave burokratike.²⁸

Në vitet '20 dhe '30 të shekullit XX, shpërngulja e shqiptarëve mori përmasa më të mëdha përmes marrëveshjeve të arritura ndërmjet qeverisë jugosllave dhe asaj turke. Deri në vitin 1933, numri i të shpërngulurve kapte mbi 100 mijë shqiptarë, të cilët u vendosën kryesisht në Turqi. Megjithatë, shifra reale mund të ketë qenë edhe më e lartë, nëse organet turke dhe shqiptare nuk do të kishin refuzuar dhënien e vizave. Përveç kësaj, rreth 1500 familje shqiptare nga Kosova gjetën strehim në Shqipëri ose emigruan më tej në Turqi dhe në Amerikë, të shtyrë nga terrori i vazhdueshëm që mbretëronte në Kosovë.²⁹

Gjendja e rëndë e shqiptarëve pasqyrohej edhe në dokumente të karakterit ndërkombëtar. Një shembull i tillë është memorandum i "Gjendja e pakicës shqiptare në Jugosllavi", i dorëzuar në Lidhjen e Kombeve më 5 maj 1930 nga dom Gjon Bisaku, dom Shtjefën Kurti dhe dom Luigj Gashi. Në këtë dokument, represioni shtetëror paraqitej në tri drejtime: a) përndjekje të qëllimshme me synim shpërnguljen e detyruar; b) dhunë sistematike për shkombëtarizimin e popullsisë; dhe c) syrgjynosje ose eliminim të atyre që refuzonin shpërnguljen ose serbizimin. Memorandumi dëshmonte gjithashtu për shkelje të lirive themelore dhe të drejtave qytetare, për konfiskim të pronave, ndalim të arsimit shqip dhe kufizim të përdorimit të gjuhës amtare, pavarësisht se shqiptarët përbënin rreth 70% të popullsisë së Kosovës dhe se Jugosllavia kishte nënshkruar Traktatin e Sen-Zhermenit (1919)³⁰ për nale e shqiptarëve.

²⁸ Qerim Lita, *Shpërngulja e shqiptarëve në Republikën e Turqisë 1922-1941*, (Përmbledhje dokumentesh) Prishtinë: Instituti i Historisë, 2019, f. 90-91.

²⁹ Bajrami, *Rrethanat*, f. 157-158.

³⁰ Traktati i Sen Zhermenit, nënshkruar midis fuqive fituese të luftës parashihte edhe obligimin sipas Nenti 2, dhe 7, ku Mbretëria Serbo- Kroate - Sllovene, obligohej për mbrojtjen e të drejtave fetare e nacionale të pakicave në shtetin e porsaformuar, pra obligohej që të respektonte të drejtat e plota pavarësisht origjinës, kombësisë, gjuhës, racës apo fesë dhe kësisoj, pra, ata duhej të ishin të barabartë para ligjit. Beogradi garantonte që qytetarët e Mbretërisë së Jugosllavisë, pa asnjë dallim do t'i gëzojnë të drejtat qytetare dhe publike. Më gjerësisht shih në: Armend Mehmeti, *Diplomacia e Britanisë së Madhe në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave*

mbrojtjen e pakicave.³¹ Në fillim të viteve 1930, qeveria turke ndërpreu dhënien e vizave për emigrantët nga Jugosllavia, duke theksuar se emigracioni duhej të bëhej në mënyrë të rregulluar dhe të planifikuar.³² Kjo solli kërkesën për marrëveshje të posaçme ndërqeveritare mbi shpërnguljen. Në këtë kontekst, qarqet politike jugosllave, të pakënaqura me rezultatet e reformës agrare dhe kolonizimit, nisën të kërkonin alternativa të reja për zbatimin e politikës së shkombëtarizimit.

Ndërkohë, zhvillimet rajonale si përpjekjet për krijimin e një blloku ballkanik dhe kriza ekonomike e vitit 1929, kontribuan në afrimin e marrëdhënieve mes Jugosllavisë dhe Turqisë. Në vitin 1930, gjatë bisedimeve diplomatike mes Beogradit dhe Ankarasë, u shtjellua për herë të parë ideja për shpërnguljen masive të popullsisë myslimane nga Jugosllavia drejt Turqisë.³³

Qeveria turke e mbështeti këtë nismë, duke synuar të popullonte zonat e Anadollit me myslimanë të ardhur nga Ballkani, përfshirë shqiptarët. Në shtator 1931, diplomati turk Ruzhdi Aras i deklaroi përfaqësuesit jugosllav në Lidhjen e Kombeve se Turqia ishte e gatshme të pranonte rreth 200 mijë persona “me mentalitet të afërt me atë turk”, duke nënkuptuar se shqiptarët do të përfshiheshin në këtë proces dhe, sipas tij, do të asimiloheshin lehtësisht.³⁴ Në vijim, më 28 shkurt 1933, gjatë një takimi në Beograd midis ministrave të Jashtëm të Jugosllavisë dhe Turqisë, çështja e shpërnguljes u diskutua sërish si temë shtesë në kuadër të nënshkrimit të një pakti miqësie ndërmjet dy vendeve. Këto kontakte shënuan kalimin nga ideja në konsultime konkrete rreth modaliteteve të realizimit.³⁵

Me ardhjen në pushtet të Milan Stojadinoviçit në qershor 1935, projekti i shpërnguljes mori dimensione të reja. Stojadinoviçi, i orientuar drejt nacionalizmit serb dhe i njohur për afërsinë me konceptet fashiste, e konsideroi këtë politikë si instrument të fuqishëm për ndryshimin e përbërjes etnike në Kosovë dhe viset e tjera shqiptare.³⁶ Në korrik të po atij

1919-1939, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike-Instituti i Historisë, 2020, f. 363.

³¹ Srbija i Albanci, *Pregled politike Srbije prema Albancima*, Knjiga II, Časopis za kritiko znanosti, Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana: 1989, f. 47.

³² *ASHAK*, Koleksioni i Hakif Bajramit, Situata e pakicave kombëtare shqiptare në Jugosllavi, fl.4.

³³ George Stavrianos, *Balkans since 1453*, London: Hurst & Company, 2000, f. 736.

³⁴ Bajrami, “Konventa jugosllave-turke e vitit 1938”, f. 176.

³⁵ Po aty.

³⁶ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Knjiga II, Zagreb: Jugoslovenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1961, f. 114.

viti, në kuadër të Ministrisë së Punëve të Jashtme të Jugosllavisë u krijua një komision ndërministror, i cili kishte për detyrë të përgatiste një plan konkret për shpërnguljen e shqiptarëve drejt Turqisë. Komisioni përbëhej nga përfaqësues të Ministrisë së Jashtme, të Financave, të Bujqësisë, të Komunikacionit dhe të Ushtrisë e Marinës. Në mbledhjet e tij u theksua se kolonizimi nuk kishte dhënë efektet e pritura dhe se, vetëm në periudhën 1931–1935, popullsia shqiptare ishte shtuar me rreth 66 mijë banorë. Kjo rritje demografike shihej si problem madhor nga qarqet zyrtare serbe.³⁷ Për të detyruar shqiptarët të largoheshin, komisioni propozoi një sërë masash të ashpra: pagesa e detyruar e të gjitha tatimeve; dëbimi i emigrantëve nga Shqipëria që banonin në Jugosllavi; detyrimi i fëmijëve shqiptarë të ndiqnin shkollat serbe; përjashtimi nga administrata i atyre që refuzonin të shpërnguleshin; krijimi i një zone të pastruar etnikisht me popullsi sllave përgjatë kufirit me Shqipërinë; si dhe intensifikimi i kolonizimit me elementë sllavë. Në konferencën ndërministrore të mbajtur më 1 tetor 1935 në Beograd, nën kryesinë e përfaqësuesit të Ministrisë së Jashtme, Ilija Milikiq, u hartua një program pesëpikësh që përcaktonte qartë dy rrugë kryesore: a: shpërnguljen e shqiptarëve drejt Turqisë përmes një konvente ndërqeveritare, të ngjashme me atë që Jugosllavia kishte lidhur me Rumaninë; b. shpërnguljen e detyruar të pjesës tjetër brenda territorit të Jugosllavisë, me synim asimilimin në popullsinë sllave.³⁸

Masat shtesë parashikonin: lëshimin e pasaportave për të shpërngulurit; lirin e tyre nga taksat dhe shërbimi ushtarak; sigurimin e transportit falas për shtresat e varfra; si dhe ofrimin e lehtësirave financiare për ata që shisnin pronat e tyre me zbritje deri në 75%.³⁹ Në mbledhjen e 24 shtatorit 1935, komisioni doli me një përfundim të qartë: nëse shqiptarët refuzonin shpërnguljen, ata duhej të zhvendoseshin me dhunë në brendësi të Jugosllavisë, ku do të asimiloheshin në mesin e popullsisë sllave, ndërsa tokat dhe vendbanimet e tyre do të kolonizoheshin me banorë sllavë.⁴⁰ Për zbatimin e këtij programi, autoritetet jugosllave nisën konfiskimin e pronave të paluajtshme, duke i shpallur ato pronë shtetërore dhe duke bllokuar regjistrimin e tyre në kadastër.⁴¹

³⁷ Lita, *Shpërngulja e shqiptarëve në Republikën e Turqisë*, f. 169.

³⁸ Ali Hadri, “Pozita dhe gjendja e Kosovës në Mbretërinë e Jugosllavisë (1918-1941)”, në *Gjurmime albanologjike-seria e shkencave historike*, nr.2/1962. Prishtinë: Instituti Albano-logjik i Prishtinës, f. 243-260.

³⁹ Lita, *Shpërngulja e shqiptarëve në Republikën e Turqisë*, f. 173.

⁴⁰ Bajrami, “Konventa jugosllave-turke”, f. 179.

⁴¹ Po aty.

Deri më 1936, në Turqi ishin vendosur rreth 600.000 banorë, prej të cilëve 400.000 kishin ardhur si rezultat i shkëmbimeve të popullsisë me Greqinë, Rumaninë dhe vende të tjera, ndërsa pjesa tjetër prej 200.000 kishte ardhur me dëshirë të vetëdijshme.⁴² Sidoqoftë, dokumentet jugosllave eidentojnë dështimin e plotë të asimilimit të shqiptarëve në viset jugore të vendit. Në një telegram më 18 tetor 1935, ambasadori jugosllav në Ankara, Branko Llazareviq, informonte Ministrinë e Jashtme në Beograd se vendbanimet shqiptare dhe turke ishin shumë kompakte dhe të pozicionuara kryesisht pranë kufirit me Shqipërinë, dhe përpjekjet për nacionalizimin e tyre nuk kishin dhënë rezultate të pritura për shkak të përqindjes së vogël të popullsisë ortodokse dhe mungesës së kapaciteteve për zbatimin e politikave të nacionalizmit.⁴³ Terrenin për shpërnguljen e shqiptarëve nga Kosova e përgatisnin organizata si “Bela ruka” dhe “Narodna odbrana”,⁴⁴ ndërsa një rol të rëndësishëm luante edhe “Klubi Kulturor Serb”⁴⁵, i cili përdorte një gamë të gjerë metodash⁴⁶ për të realizuar qëllimin e dëbimit të shqiptarëve nga vatrat e tyre historike. Përkundër këtyre përpjekjeve, përfaqësuesit politikë shqiptarë në Beograd, reagues hapur kundër politikave të shpërnguljes. Deputetë të shquar si Ferhat Draga, Sherif Voca dhe Ramë Bllaca u angazhuan në parlament për të mbrojtur të drejtën e popullsisë shqiptare për të mbetur në tokat e tyre. Sherif Voca inicioi debatin me moton “Mos na shpërngulni”,⁴⁷ ndërsa Ramë Bllaca e përsëriti

⁴² *Arhiv Jugoslavije-Beograd (AJ)* F. Dvor (Oborri Mbretëror), Shkresë e Ambasadës Mbretërore dërguar Ministrisë së Punëve të Jashtme-Sektorit politik. Beograd, 19 nëntor 1935. *Historija Diplomatiје, III*, Redaktor Vladimir Petrović Potemkin, Zagreb: Matica Hrvatska, 1951, f. 505-507.

⁴³ *AJ*, F.Dvor (Oborri Mbretëror). Telegram i ambasadorit mbretëror në Ankara, Branko Llazareviq dërguar Ministrisë së Punëve të Jashtme të Mbretërisë së Jugosllavisë. Beograd, 18 tetor 1935.

⁴⁴ Bajrami, *Rrethanat*, f. 157.

⁴⁵ *Klubi Kulturor Serb* u themelua më 4 shkurt 1937 në Beograd, në praninë e 70 personaliteve të shquara jopartiake serbe. Në të morën pjesë: 23 profesorë të Universitetit të Beogradit, 13 industrialistë dhe tregtarë, 6 ish-ministra, 5 avokatë dhe gjykatës të lartë, 3 arkitektë, 2 inxhinierë, skulptorë, gazetarë dhe gjeneralë në pension. Më gjerësisht shih: Etrit Imami, *Serbët dhe shqiptarët ndër shekuj*, Vëllimi I, Beograd: Samizdat 2016, f. 465.

⁴⁶ Propagandën më të madhe për shpërnguljen e shqiptarëve nga Jugosllavia e ka bërë me anë të ligjëratave Dr. Borivoje Penjeviçi, i cili ishte sekretar i Statistikave të Përgjithshme Shtetërore. Sipas tij: “rreziku ishte tejet i madh për serbët, ngase shqiptarët po shumoheshin”. Po ashtu, sipas Penjeviçit rreziku po vjen e po bëhet më i dukshëm, sepse tek shqiptarët po zgjohet ndjenja e nacionalizmit. Më gjerësisht shih: Bajrami, *Rrethanat*, f.161.

⁴⁷ Vuk Vinaver, “Çështja e shqiptarëve në shtypin e PKJ-së, 1920-1939”, në *Gjurmime albanologjike-seria e shkencave historike*, nr.I/1971-1972, Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, f. 89-90.

këtë qëndrim në korrik 1937, duke kundërshtuar hapur largimin e shqiptarëve për në Turqi.⁴⁸ Në Shkup u krijua gjithashtu Komiteti i Myslimanëve, që u deklarua kundër shpërnguljes së popullsisë shqiptare.⁴⁹

Megjithatë, përkundër kundërshtimeve të vazhdueshme nga pala shqiptare dhe shifrave të të shpërngulurve, Akademia e Shkencave në Beograd shprehej e pakënaqur dhe e indinjuar për dështimin në realizimin e shpërnguljes dhe kolonizimit të Kosovës. Akademiku serb Vasa Çubrilloviq propozoi zgjidhjen e ashtuquajtur “problemi shqiptar” përmes pastrimit etnik, duke hartuar një projekt të vitit 1937 për dëbimin e shqiptarëve, i cili do të zbatohej nga qeveria e Millan Stojadinoviç.⁵⁰

Në vitin 1938, qeveria jugosllave lidhi një marrëveshje me Republikën e Turqisë për shpërnguljen e rreth 250.000 personave të ashtuquajtur “turq”.⁵¹ Për realizimin e kësaj konvente, Stambolli kërkonte një ndihmë financiare nga Mbretëria e Jugosllavisë, sepse ishte fjala për mija emigrantë, të cilët nuk do të vendoseshin në Traki, por në Anadoll, ku shpenzimet ishin më të larta. Kjo ndihmë ishte e domosdoshme, nëse donin jugosllavët të realizonin përfundimin e konventës.⁵² Por kjo marrëveshje nuk u ratifikua për shkak të faktorëve të kohës: shpërthimit të Luftës së Dytë Botërore, vështirësitë financiare dhe ndryshimet politike në qeveritë përkatëse vdekjes së Mustafa Kemal Atatürkut dhe rënies së qeverisë së Stojadinoviç.

Por, cili ishte qëndrimi i Shqipërisë londineze karshi shpërnguljes së shqiptarëve dhe kolonizimit të Kosovës? Në këtë kuadër, qeveria shqiptare ndërmori masa aktive për mbrojtjen e popullsisë shqiptare jashtë kufijve të saj. Përmes mekanizmave institucionalë, u krijua një komision i veçantë me qëllim parandalimin e zbatimit të projekteve të shpërnguljes.⁵³ Korrespondenca diplomatike tregon se Tirana kishte koordinim të brendshëm për ndërhyrje, ndërsa Mbreti Ahmet Zogu i dërgoi një letër Mustafa Kemal Atatürkut, duke

⁴⁸ Rushiti, *Ndarja territoriale*, f. 198.

⁴⁹ Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e Ish-Sigurimit të Shtetit (më tej: *AIDSSH*), (më tej: F). 6, (më tej: V).1951, fl.45. E ashtuquajtura Reformë Agrare e Karagjorgjeviqëve.

⁵⁰ Vaso Çubrilloviq, *Shpërngulja e shqiptarëve*, botim i dytë në gjuhën shqipe, SHBA, f. 14-17.

⁵¹ *AMEPJ*, D.530/2 (B VII -2-), V.1960, fl.17. Relacion: Emigrimi i shqiptarëve jashtë dhe brenda Jugosllavisë.

⁵² *ASHAK*, Arkivat në Francë, Arkivi Nacional në Paris, F.MPJ-Paris, Nr.Inv. 562/2, V.1900-1912, fl.110/1-6. Procesverbal i mbledhjeve të komisionit për emigrim.

⁵³ Marenglen Verli, *Shqipëria dhe Kosova - historia e një aspirate*, Vëllimi I, Tiranë: “Botimpex”, 2007, f. 374-381; Qerim Lita, *Territoret lindore shqiptare (1912-1960)*, Shkup: Vatra, 2016, f. 56-57.

kërkuar që qeveria turke të mos pranonte asnjë kosovar. Ky shkëmbim zyrtar letrash shërbeu si instrument diplomatik për të penguar realizimin e planeve të shpërnguljes së shqiptarëve drejt Turqisë.⁵⁴

Përveç ndërhyrjes diplomatike, Shqipëria përdori edhe mekanizma të brendshëm për parandalimin e emigrimit. Drejtoria e Reformës Agrare u angazhua për sistemimin e emigrantëve kosovarë brenda territorit shqiptar dhe kontribuoi financiarisht për këtë qëllim.⁵⁵

Në janar të vitit 1937, ministri i Jashtëm Ekrem Libohova krijoi një komision të posaçëm,⁵⁶ i cili hartoi programe me alternativa për zgjidhjen e çështjes së shqiptarëve të Kosovës. Përpjekjet u shtynë edhe përmes konsujve shqiptarë, të cilët refuzonin lëshimin e vizave për shpërngulje, duke u mbështetur kryesisht në arsye politike-nacionale.⁵⁷ Departamenti Informativ pranë Shtabit të Përgjithshëm në Beograd njoftoi autoritetet jugosllave se ministri shqiptar i Punëve të Brendshme, Musa Juka, po organizonte veprime spiunazhi dhe propagande kundër Jugosllavisë për të mbrojtur interesat e shqiptarëve.⁵⁸

Shqipëria mendohej të parandalonte shpërnguljen e popullsisë shqiptare të Kosovës edhe nëpërmjet konsujve të saj, të cilët refuzonin dhënien e vizave në pasaporta, që t'ua pamundësonin shpërnguljen dhe vendosjen e tyre në Shqipëri. Këtë veprim e bënte pjesërisht për arsye financiare, por arsyeja kryesore ishte ajo politike-nacionale.⁵⁹ Pra, diplomacia shqiptare nuk ndaloj me notë proteste, pranë qeverive në Ankara, në mënyrë që kjo të hiqte dorë nga kombinimet me Beogradin, të cilat do të rezultonin me spastrimin etnik të Kosovës dhe viseve të tjera të banuara me shumicë shqiptare. Andaj, me të drejtë mund të themi se shteti shqiptar ndoqi një politikë aktive në

⁵⁴ *AMEPJ*, D.142, V.1934, fl.230-231. Letër e shkruar nga Mbreti Ahmet Zogu, për Mustafa Q. Ataturkun.

⁵⁵ *AMEPJ*, D.185, V.1935, fl.67. Letër e drejtorisë Agrare për kryekonsullatën Mbretërore në Shkupë. 17 maj 1935.

⁵⁶ Ky komision përbëhej nga Ekrem Libohova, ministri i Punëve të Jashtme dhe anëtarët Rauf Fico, ambasador në Beograd, Eqrem Vlora, sekretar i Përgjithshëm në Ministrinë e Jashtme (MJ) dhe Hamdi Karazi, zëvendës drejtor në MJ për punët e Lidhjes së Kombeve.

⁵⁷ *AQSH*, F.251, D.126, V.1937, fl.6-11. Projekt-plani i komisionit të posaçëm i qeverisë shqiptare për mbrojtjen e shqiptarëve të Kosovës, 11 janar 1937.

⁵⁸ ДАРМ.Ф.ВИИ. М.346.Пов. Ц.Об.Бр.934/39. 28.І.1938. год., Скопле; ДАРМ.Ф.ВИИ.Д. Арбанска пропаганда. М.346. Пов.Г.Об.Бр.206. 6.І. 1939 год. Cituar sipas Lita, *Shpërngulja e shqiptarëve*, 352.

⁵⁹ *AJ*, Fondi Dvor (Oborri Mbretëror), Konsullatës së Përgjithshme Mbretërore. Shpërngulja e jugosllave nga Serbia Jugore për në Turqi. Stamboll, 15 prill 1935.

parandalimin e emigrimit të shqiptarëve nga Kosova.⁶⁰ Kjo tregon se shteti shqiptar, pavarësisht vështirësive, ndoqi një politikë aktive në mbrojtjen e shqiptarëve të Kosovës dhe në parandalimin e emigrimit të tyre të detyruar.

Megjithatë, kjo përpjekje e Tiranës hasi në një politikë të kundërt e të organizuar nga Beogradi. Qëllimi i qartë i pushtetit jugosllav ishte detyrimi i shqiptarëve për t'u shpërngulur dhe pastrimi etnik i Kosovës. Për këtë arsye, më 1 nëntor 1928, Këshilli i Ministrave, me propozim të Ministrisë së Punëve të Brendshme, vendosi që secili individ i shpërngulur në Turqi të humbë shtetësinë, duke penguar rikthimin e tyre.⁶¹ Si pasojë e politikës së Beogradit gjatë periudhës 1918-1941, nga Kosova u shpërngulën rreth 100-150 mijë shqiptarë, kryesisht drejt Turqisë dhe Shqipërisë. Në total, nga trojet shqiptare në Mbretërinë e Jugosllavisë u larguan rreth 240 mijë shqiptarë, ndërsa statistikat reale mund të jenë edhe më të larta.⁶² Sipas ambasadorit shqiptar në Beograd, Tahir Shtylla, mbi 900 mijë shqiptarë jetonin ende në Jugosllavi.⁶³ Ndërkohë që qeveria jugosllave detyronte shqiptarët të largoheshin, në Kosovë dhe trojet e tjera shqiptare vendoseshin kolonë serbë dhe malazezë,⁶⁴ duke ndryshuar përbërjen etnike të rajonit.

Organizimi i shqiptarëve në Turqi dhe kontributi i tyre në çështjen kombëtare

Përpjekjet e shqiptarëve për të ruajtur identitetin e tyre kombëtar u konkretizuan shpejt në forma organizative. Më 1 janar 1918, një grup personalitetesh shqiptare në Stamboll themeluan “Shoqërinë ndihmëtare të kolonisë shqiptare në Turqi”, me qëllim kryesor forcimin e lidhjeve të brendshme midis shqiptarëve dhe bashkërendimin e veprimtarisë së tyre në fushën morale, tregtare, shëndetësore e shoqërore.⁶⁵

⁶⁰ Për më tepër shih në: Verli, *Shqipëria dhe Kosova*, 2007.

⁶¹ *AJ. 411. 2/30-32*, Cituar sipas Lita, *Shpërngulja e shqiptarëve*, f. 151.

⁶² Bajrami, *Rrethanat*, f. 177. Osmani, *Kolonizimi, Reforma Agrare*, I, f. 94.

⁶³ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugosllaviji, Knjiga Prva (1921-1930)*, Arhiv Jugosllavije, Zagreb: “Globus”, 1986, f. 8-9.

⁶⁴ Në Kosovë dhe në viset e tjera shqiptare në Mbretërinë e Jugosllavisë u sollën mbi 11 mijë familje kolone serbe, me rreth 54 mijë anëtarë dhe 12 mijë kolonë të tjerë. Më gjerësisht shih në: *Kosova*, Vështrim monografik, Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2011, f. 143.

⁶⁵ *AQSH*, F.101, D.5, V.1919, f.9-14. Njoftohet Ministria e Brendshme mbi themelimin e shoqërisë me emrin “Shoqëria Shqiptare”, 3/4/1919.

Një vit më vonë, më 3 mars 1919, kjo bashkësi u riorganizua në “Shoqërinë Shqiptare”,⁶⁶ me statut prej 54 nenesh, ku përcaktoheshin qartë detyrat dhe të drejtat e anëtarëve.⁶⁷ Qëllimi i saj ishte i qartë: bashkimi i trojeve shqiptare, ndihma për bashkatdhetarët, mbrojtja dhe propagandimi i çështjes shqiptare, si dhe forcimi i lidhjes me Shqipërinë.⁶⁸ Shoqëria u legalizua pranë autoriteteve osmane me emrin zyrtar “Komiteti i Kolonisë Shqiptare në Turqi”,⁶⁹ me seli në Hani i Turqisë (Türkiye Hanı) në Stamboll. Në statutin e miratuar theksohej se një nga synimet kryesore ishte “të ndërmerren nismat e nevojshme për bashkimin me Shqipërinë të trojeve shqiptare të mbetura jashtë kufijve të vendit pas Konferencës së Londrës”.⁷⁰

Pas njohjes zyrtare, shoqëria nisi të hapte degë edhe në qytete të tjera të Turqisë, si në Izmir, Bursa, Edrene, Tekirdağ, Inegol e Aydin,⁷¹ duke krijuar një rrjet funksional të organizimit shqiptar në mërgim. Struktura e saj përfshinte katër degë kryesore: politikën e përgjithshme; punët e brendshme dhe ndihmën për bashkatdhetarët; sektorin financiar që siguronte të ardhurat për delegacionin e kolonisë në Paris; dhe degën e rinisë që merrej me aktivitete sportive e kulturore.⁷² Ky organizim i shqiptarëve në Turqi dëshmon qartë përpjekjet e tyre për të mos u shpërbërë në shpërngulje, por përkundrazi për të ndërtuar struktura që i mbanin të lidhur me njëri-tjetrin dhe me atdheun. Aktiviteti i kolonisë shqiptare në Stamboll dhe degëve të saj luajti rol të rëndësishëm në përhapjen e çështjes shqiptare dhe në ruajtjen e identitetit kombëtar në një periudhë kur rreziku i asimilimit ishte real dhe i madh.⁷³

⁶⁶ Po aty.

⁶⁷ AQSH, F. 101, D. 4, V.1921, *Statuti i Kolonisë shqiptare të Stambollit, mbi organizimin e brendshëm të kolonisë dhe degëve të saj. Shoqëria Ndihmëtare e Kolonisë së Stambollit.*

⁶⁸ *Statuti i Komitetit Qendror të Kolonisë Shqiptare në Turqi*, Stamboll: Keshington, 1921, f. 3-4.

⁶⁹ Themeluesit dhe drejtuesit e këtij Komiteti ishin figura të shquara si Nezir Beu, Hasan Hysejin Bej Tetova, Selman Ulvi Beu, Mustafa Beu, imami Xhemaletin Efendiu, Dr. Ihsan Fevzi Beu, Hasan Hajdar Beu dhe Hysejin Fuat Prishtina.

⁷⁰ Halil Ozcan, *Atatürk Dönemi Türkiye Arnavut İlişkileri (1920-1939)*, AKDTTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 2011, f. 50.

⁷¹ AQSH, F. 101, D.5, V.1919. Qendrës së Përgjithshme të Shoqërisë së Shqiptarëve të Turqisë në Stamboll.

⁷² Ilirjana Kaceli, “Kolonja Shqiptare e Turqisë dhe Marrëdhëniet me Perandorinë Osmane,” *Studime Sociale*, revistë e Institutit Shqiptar të Sociologjisë (AIS) dhe Departamentit të Sociologjisë, Universiteti “Aleksandër Moisiu” Durrës, viti 2021, nr. 3 (15): f. 111.

⁷³ Një nga dëshmitë më të rëndësishme mbi mënyrën e organizimit të shqiptarëve në Turqi lidhet me veprimtarinë e Komitetit Qendror të Kolonisë në Stamboll. Në një letër drejtuar gazetës Populli, një anëtar i Këshillit qendror administrativ sqaronte se puna e shoqërisë shqiptare në Stamboll ishte e ndarë në katër degë funksionale: a) dega që merrej me politikën

Organizimi i shqiptarëve dëshmon se të shpërngulurit nuk u mjaftuan vetëm me solidaritet të rastësishëm, por ndërtuan një strukturë të ngjashme me një qeverisje të brendshme komunitare, ku çdo degë kishte funksione të qarta dhe të pandashme. Në krye të kolonisë qëndronte klubi qendror i Stambollit me 15 anëtarë, ndërsa në provinca u formuan klube të tjera shqiptare: në Izmir, i udhëhequr nga Xhemal Pashë Prishtina, me sekretar kolonelin Selahadin bej Shkoza nga Prizreni; në Bursë, i drejtuar nga Haxhi Xhemal Aga i Prishtinës dhe Sakib Efendiu nga Kalkandeleni; në Kytahja nga Dr. Zenel Abedini prej Gjilani; dhe në Edrene nga Dr. Ali Kemal Beu. Të gjitha këto klube ishin të lidhura me njëra-tjetrën dhe me qendrën në Stamboll, duke përbërë një rrjet bashkëpunimi me karakter kombëtar. Kolonia nuk kufizohej vetëm në çështje organizative të brendshme. Ajo mbante kontakte edhe me përfaqësitë e huaja në Stamboll, ku organizonte pritje dhe dërgonte letra përfaqësuesve ndërkombëtarë që njiheshin si miq të shqiptarëve, si p.sh. lordit Aubrey Herbert.

Një kulm i rëndësishëm i aktivitetit të kolonisë ishte Konferenca e Paqes në Paris (1919). Shqiptarët në Turqi, të vetëdijshëm për rrezikun që i kanosej Shqipërisë nga pretendimet italiane dhe serbe, vendosën të përfaqësoheshin me një delegacion të tyre. Më 30 janar 1919, kolonia shqiptare në Turqi zgjodhi përfaqësuesit që do të merrnin pjesë në Paris: Halil Pashë Alizotin, At Xhulio Bonatin, Benoit Blinishtin, Male Shan Tepelenën, Sulejman Fehmi Delevinën dhe Fuad Dibrën. Ky i fundit ishte shpirti i delegacionit, pasi jo vetëm që mbuloi me pasurinë e tij shpenzimet e udhëtimit dhe qëndrimit, por financoi edhe fushata mediatike në shtypin francez për të mbrojtur çështjen shqiptare. Kolonia shqiptare në Turqi mbajti një qëndrim aktiv dhe të koordinuar në mbështetje të pavarësisë shqiptare, duke dërguar edhe memorandume pranë Konferencës së Paqes më 15 prill 1919, ku denoncohej hapur politika italiane dhe kundërshtoheshin pretendimet e saj mbi Vlorën dhe territore të tjera shqiptare. Organizimi i shqiptarëve në koloninë e Stambollit dhe në degët e saj në provincat e Turqisë përfaqëson një nga shembujt më domethënës të vetëdijes kombëtare në mërgim. Ky organizim nuk ishte thjesht një formë ndihme shoqërore, por një strukturë politike, kulturore dhe financiare që e lidhi diasporën shqiptare me atdheun dhe i dha një zë të fuqishëm në arenën ndërkombëtare.⁷⁴

e përgjithshme; b) dega e punëve të brendshme, e cila ndihmonte bashkatdhetarët në Turqi dhe mbante lidhje të rregullta me degët e shpërndara në Anadoll; c) dega financiare, që siguronte të ardhurat për funksionimin e shoqërisë dhe për delegacionin e kolonisë në Paris; d) dega e rinisë, e cila organizonte aktivitete sportive e kulturore.

⁷⁴ Kaceli, "Kolonia Shqiptare e Turqisë dhe Marrëdhëniet me Perandorinë Osmane," f. 112.

Kolonia shqiptare në Turqi u organizua nëpërmjet komiteteve qendrore dhe degëve në qytete si Stamboll, Izmir dhe Bursa. Anëtarët e saj, përfshirë figura si Fuad Dibra, Halil Pashë Gjirokastra dhe Nezir Leskoviku, nuk u angazhuan vetëm në mbështetje të komunitetit shqiptar në vendet ku jetonin, por edhe në diplomacinë aktive ndërkombëtare.⁷⁵ Ata kërkuar hapjen e zyrave konsullore shqiptare dhe lobuan pranë qeverive dhe institucioneve ndërkombëtare për njohjen e shtetit shqiptar dhe të qeverisë së tij. Përpjekjet e kolonisë shqiptare sollën rezultat konkret: më 18 maj 1921 u hap zyra e pasaportave në Stamboll, e cila më vonë u kthye në konsullatë.⁷⁶ Ky hap, i mbështetur edhe nga diplomacia shqiptare në Tiranë dhe delegacioni në Paris, kulmoi me nënshkrimin e Traktatit të Miqësisë Shqipëri-Turqi më 15 dhjetor 1923, duke vendosur marrëdhënie diplomatike të qëndrueshme dhe duke forcuar stabilitetin në rajon.⁷⁷

Roli i shqiptarëve në Turqi në këtë periudhë ishte vendimtar. Ata nuk vepruan thjesht si komunitet i mërguar, por si aktorë politikë dhe diplomatë jozyrtarë që kontribuuan në konsolidimin ndërkombëtar të shtetit shqiptar dhe mbrojtjen e interesave të bashkatdhetarëve të tyre. Ky shembull tregon fuqinë e organizimit të diasporës në avancimin e kauzave kombëtare dhe të diplomacisë së një shteti të ri. Kontributi i kolonisë shqiptare të Turqisë dëshmon se edhe jashtë kufijve gjeografikë, shqiptarët mbetën të bashkuar në synimin për mbrojtjen e pavarësisë dhe integritetit territorial të Shqipërisë.

Kolonia shqiptare ortodokse në Stamboll gjatë vitit 1925 luajti një rol kyç në ruajtjen dhe organizimin e identitetit kombëtar të shqiptarëve jashtë Shqipërisë, duke vepruar si një urë lidhëse midis komuniteteve shqiptare dhe institucioneve shtetërore. Ajo ndërmori hapa për të shkëputur ndikimin e Patrikanës së Stambollit dhe për të integruar besimtarët ortodoksë shqiptarë nën Patrikanë që përfaqësonte interesat kombëtare shqiptare. Përmes veprimtarive të saj, kolonia siguronte që shqiptarët ortodoksë të mos humbnin lidhjet me kombin dhe kulturën e tyre, duke krijuar një strukturë organizative që lehtësonte bashkëpunimin midis klerit dhe anëtarëve të kolonisë.

Gjithashtu, kolonia kontribuoi në forcimin e diplomacisë kulturore dhe fetare të Shqipërisë në Stamboll, duke negociuar hapjen e kishave dhe koordinimin e

⁷⁵ AQSH, F.101, D. 6, V.1918-1924, fl.40. Qeveria shqiptare I dërgon një telegram në fregjisht Komitetit qendror të Kolonisë në Stamboll.

⁷⁶ AMEPJ, V1921, D.4. fl.76. Letër e Kryeminsitrit dhe zëvendësministrit të Punëve të Jashtme Iljaz Vroni drejtuar Komitetit të Kolonisë shqiptare të Turqisë.

⁷⁷ Necip P.Alpan, *Tarihin işğında Arnavutluk*, Ulucanlar Maatbası, Ankara: 1975, s.96. "Traktati Turko-Shqiptar", *Gazeta e Korçës*, no.60, 12.1.1924, f. 1-2.

vizitave të delegacioneve ortodokse shqiptare, si dhe duke siguruar që vendimet për të ardhmen e kishës shqiptare të reflektonin interesat kombëtare. Veprimtaria e kolonisë në këtë periudhë tregoi vetëdije dhe ndërgjegje kombëtare të lartë, duke bërë që komuniteti shqiptar të ruante unitetin dhe autonominë fetare edhe jashtë kufijve të shtetit shqiptar, në një periudhë ku stabiliteti politik dhe sovraniteti i Shqipërisë ishin ende në konsolidim.⁷⁸

Kolonia shqiptare në Stamboll gjatë periudhës 1926-1928 luajti një rol të rëndësishëm në ruajtjen e interesave kombëtare dhe politike të shqiptarëve jashtë atdheut, sidomos pas nënshkrimit të Marrëveshjes Shqiptaro-Turke për riatdhesimin e kolonisë shqiptare nga Turqia në Shqipëri. Sipas raportit të konsullit jugosllav në Stamboll, kolonia përbëhej nga një numër i madh shqiptarësh - rreth njëqind e njëzet mijë vetë, përfshirë rreth njëzet e pesë mijë ortodoksë dhe një numër më të vogël katolikësh - të cilët ishin të detyruar të zgjedhnin midis shtetësisë shqiptare dhe asaj turke, duke krijuar tensione dhe shqetësime për të ardhmen e tyre ekonomike dhe shoqërore. Marrëveshja favorizonte shqiptarët e pasur të mbetur në Turqi, ndërsa ata të varfrit, kryesisht nga Kosova, u detyruan të riatdhesoheshin në Shqipëri, gjë që kolonia e konsideronte si një humbje të rëndësishme për kombin shqiptar. Kolonia shqiptare, nën drejtimin e kryetarit të saj Konstatin Kolumba dhe figurave të tjera aktive si Mehmet Dajçi, funksiononte si një qendër e rëndësishme politike dhe kombëtare.

Ajo jo vetëm që monitoronte dhe reagonte ndaj politikave që e dëmtonin komunitetin shqiptar, por gjithashtu koordinonte aktivitetin e klubeve kombëtare shqiptare në diasporë dhe mbante lidhje me elementë të ndryshëm politikë jashtë Shqipërisë. Kolonia mbajti qëndrime kritike ndaj Ahmet Zogut dhe politikave të tij, duke u bërë një forcë organizative që synonte të kundërshtonte ndikimin e tij dhe të ruante identitetin dhe interesat kombëtare të shqiptarëve ortodoksë dhe myslimanë në Turqi. Në këtë mënyrë, kolonia shqiptare shërbeu si një aktor strategjik i jashtëm, që ndikonte drejtpërdrejt në politikën shqiptare dhe ruante lidhjet historike dhe kulturore me kombin shqiptar. Në thelb, roli i kolonisë nuk ishte thjesht social dhe fetar, por kishte një dimension të fuqishëm politik dhe diplomatik, duke ndërvepruar me qeverinë shqiptare, institucionet turke dhe komunitetet shqiptare në diasporë për të mbrojtur interesat kombëtare dhe për të ndikuar në proceset politike

⁷⁸ AJ. 370. 22/345, 1925. MINISTRISË PËR PUNË TË JASHTME, Drejtoria për Politikë të Përgjithshme, Beograd. "Kam nderin që Ministrisë për Punë të Jashtme, ta njoftojë me parashtrësën e Kolonisë së këtushme ortodokse shqiptare", AJ. 370. 22/345, 1925. Cituar sipas Lita, *Shpërngulja e shqiptarëve*, f. 128/29.

brenda dhe jashtë Shqipërisë.⁷⁹ Në shkurt 1933, Ministria e Punëve të Jashtme e Jugosllavisë u njoftua se Hasan Prishtina, i ardhur nga Parisi në Stamboll, kishte mbajtur një ligjëratë para Kolonisë Shqiptare atje. Në këtë ligjëratë, ai analizoi gjendjen politike në Shqipëri dhe theksoi se opozita shqiptare kishte bërë gabim duke u orientuar kah Jugosllavia. Sipas tij, drejtimi i duhur ishte kah Italia, të cilën e konsideronte më të dobishme për çështjen kombëtare shqiptare. Edhe pse deklaroi kundërshtimin personal ndaj Ahmet Zogut, ai u shpreh si mik i Italisë dhe kërkoi që një qëndrim i tillë të përkrahej edhe nga shqiptarët e tjerë.⁸⁰

Përfundime

Shpërngulja e shqiptarëve nga Kosova gjatë periudhës 1918-1941 përbën një nga kapitujt më dramatikë të historisë së Kosovës në shekullin XX, duke reflektuar pasojat e drejtpërdrejta të politikave shtetërore serbe dhe më vonë jugosllave. Pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore, Kosova dhe trevat e tjera shqiptare veriore e verilindore mbetën nën sundimin e Mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene. Ky realitet politik shënoi rikthimin e represionit të strukturuar kundër popullsisë shqiptare, i ndërprerë vetëm përkohësisht gjatë luftës, kur ushtria serbe ishte tërhequr nga territori. Vendosja e administratës ushtarake dhe civile serbe, ndarja e vendit në qarqe dhe rrethe të reja, si dhe zbatimi i reformës agrare, shërbyen si mjete për konsolidimin e kontrollit dhe për ndryshimin e strukturës etnike në dëm të shqiptarëve.

Thelbi i këtyre politikave ishte integrimi i plotë i Kosovës në kuadër të shtetit jugosllav, i cili synonte të realizohej përmes transformimit të përbërjes demografike. Shpronësimi i shqiptarëve, konfiskimi i tokave, vështirësitë ekonomike dhe represioni i vazhdueshëm politik e ushtarak detyruan një pjesë të madhe të popullsisë të shpërngulej drejt Shqipërisë dhe Turqisë. Këto largime nuk ishin thjesht një lëvizje individuale, por një proces i strukturuar që kishte për qëllim dobësimin e pranisë shqiptare në Kosovë dhe rritjen e kolonizimit sllav.

⁷⁹ AJ. 370, 22/334-335. Konsullata Jugosllave në Stamboll. *Raport i konsullit jugosllav në Stamboll, dërguar ministrit të Jashtëm Vojislav Marinković, lidhur me Marrëveshjen Shqiptaro-Turke për riatdhesimin e kolonisë shqiptare nga Turqia për në Shqipëri*. Proc. Nr. 207, Stamboll, 27 maj 1927.

⁸⁰ AJ. 411.6/106. Ministria për Punë të Jashtme, Dhoma Politike, Beograd, 6 shkurt 1933, “Aksioni i Hasan Prishtinës në Stamboll,” drejtuar Legatës së Përgjithshme Mbretërore në Stamboll, Cituar sipas Lita, *Shpërngulja e shqiptarëve*, f. 148.

Shumë fshatra u zbrazën, ndërsa tokat e shqiptarëve u zëvendësuan me kolonë sllavë, duke ndryshuar në mënyrë të qëndrueshme peizazhin demografik dhe social të rajonit.

Në të njëjtën kohë, shqiptarët që u vendosën në Turqi treguan një mobilizim të jashtëzakonshëm në ruajtjen e identitetit kombëtar dhe mbrojtjen e çështjes shqiptare. Më 1 janar 1918, u themelua “Shoqëria ndihmëtare e kolonisë shqiptare në Turqi”, e cila më pas, më 3 mars 1919, u riorganizua në “Shoqërinë Shqiptare” me statut prej 54 nenesh, duke përcaktuar qartë detyrat dhe të drejtat e anëtarëve. Qëllimi kryesor i kësaj organizate ishte forcimi i lidhjeve mes shqiptarëve, ndihma për bashkatdhetarët dhe propagandimi i çështjes kombëtare, përfshirë edhe angazhimin për bashkimin e trojeve shqiptare. Shoqëria u legalizua pranë autoriteteve osmane nën emrin “Komiteti i Kolonisë Shqiptare në Turqi” dhe krijoi një qendër të koordinuar të aktivitetit politik dhe kulturor në Stamboll.

Vepriprimaria e kolonisë shqiptare përfshinte kontakte të drejtpërdrejta me përfaqësitë e huaja dhe diplomatët që njiheshin si miq të shqiptarëve, organizimin e pritjeve dhe dërgimin e memorandumeve që denonconin politikat e padrejta të Italisë dhe Serbisë. Një nga momentet kulmore të këtij aktiviteti ishte pjesëmarrja e delegacionit shqiptar në Konferencën e Paqes në Paris më 1919, ku përfaqësuesit e kolonisë shqiptare, duke përfshirë Halil Pashë Alizotin, At Xhulio Bonatin dhe Fuad Dibrën, lobuan për të mbrojtur interesat shqiptare dhe për të tërhequr vëmendjen ndërkombëtare ndaj pretendimeve territoriale të fqinjëve. Përpjekjet e tyre përfshinin jo vetëm përfaqësim politik, por edhe mbështetje financiare për udhëtim, fushata mediatike dhe koordinim të aktivitetit të komunitetit shqiptar në Turqi. Ky proces i shpërnguljes dhe organizimit jashtë vendit dëshmon për rezistencën e shqiptarëve ndaj presionit shtetëror, për angazhimin e tyre të qëndrueshëm në mbrojtje të identitetit kombëtar dhe për përpjekjet e vazhdueshme për ruajtjen e lidhjeve me atdheun. Ai pasqyron një periudhë të vështirë historike, ku shqiptarët u detyruan të ndërtonin institucione dhe rrjete të reja mbështetëse jashtë trojeve të tyre, duke vazhduar të kontribuojnë në çështjen kombëtare dhe në konsolidimin e identitetit shqiptar në kushtet e sfidave demografike, politike dhe ekonomike.

